

THE KARAKALPAKS IN THE WORKS OF 19TH-CENTURY AUTHORS: STUDIES OF THE PARTICIPANTS OF THE AMU DARYA EXPEDITION OF THE IMPERIAL RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

Ulugbek Rustemovich Khujaniyazov

*3rd-year student of the Faculty of History at the Karakalpak State University named after Berdakh
NukusUzbekistan*

G.U. Seydametova

*Associate Professor
NukusUzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: Karakalpaks, Amu Darya Expedition, 19th century, ethnography, Imperial Russian Geographical Society, Southern Aral Sea region, traditional culture, historical sources.

Received: 05.05.26

Accepted: 06.05.26

Published: 07.05.26

Abstract: The article examines information about the Karakalpaks contained in the works of participants of the Amu Darya Expedition of the Imperial Russian Geographical Society in the 19th century. It analyzes ethnographic, historical, and statistical-economic materials reflecting the patterns of settlement, economic activities, daily life, and traditional culture of the Karakalpaks. Special attention is paid to descriptions of the natural environment of the Southern Aral Sea region, forms of subsistence, as well as aspects of social organization and everyday life. The study highlights the importance of expedition materials as early scientific sources on the history and ethnography of the Karakalpaks.

XIX ASR MUALLIFLARI ASARLARIDA QORAQALPOQLAR: IMPERATOR RUS GEOGRAFIYA JAMIYATI AMUDARYO EKSPEDITSIYASI ISHTIROKCHILARI TADQIQOTLARI

Ulug'bek Rustemovich Xo'janiyazov

*Berdax nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Tarix fakultetining 3-kurs talabasi
Nukus, O'zbekiston*

G.U. Seydametova
Dotsent
Nukus, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: qoraqalpoqlar, Amudaryo ekspeditsiyasi, XIX asr, etnografiya, Imperator Rus geografiya jamiyati, Janubiy Orolbo'yi, an'anaviy madaniyat, tarixiy manbalar.

Annotatsiya: Maqolada XIX asrda Imperator Rus geografiya jamiyati Amudaryo ekspeditsiyasi ishtirokchilari asarlarida qoraqalpoqlar haqidagi ma'lumotlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda etnografik, tarixiy hamda statistik-iqtisodiy manbalar asosida qoraqalpoqlarning joylashuvi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzi va an'anaviy madaniyati yoritiladi. Janubiy Orolbo'yi tabiiy sharoitlari, xo'jalik yuritish shakllari hamda ijtimoiy hayot xususiyatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Ekspeditsiya materiallari qoraqalpoqlar tarixi va etnografiyasi bo'yicha dastlabki ilmiy manbalar sifatida muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatiladi.

КАРАКАЛПАКИ В ТРУДАХ АВТОРОВ XIX ВЕКА: ИССЛЕДОВАНИЯ УЧАСТНИКОВ АМУДАРЬИНСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Улугбек Рустемович Хожаниязов
Студент 3 курса исторического факультета
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Нукус, Узбекистан

Г.У. Сейдаметова
Доцент
Нукус, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: каракалпаки, Амударьинская экспедиция, XIX век, этнография, Императорское Русское географическое общество, Южное Приаралье, традиционная культура, исторические источники.

Аннотация: В статье рассматриваются сведения о каракалпаках, содержащиеся в трудах участников Амударьинской экспедиции Императорского Русского географического общества XIX века. Анализируются этнографические, исторические и статистико-экономические материалы, отражающие особенности расселения, хозяйственной деятельности, быта и традиционной культуры каракалпаков. Особое внимание уделяется описаниям природных условий Южного Приаралья,

формам хозяйства, а также характеристикам социальной организации и повседневной жизни населения. Показано значение экспедиционных материалов как ранних научных источников по истории и этнографии каракалпаков.

Kirish. XIX asr adabiyotida qoraqalpoqlar haqidagi ma'lumotlar unchalik keng emas, biroq unda hududni o'rganish, tabiiy resurslarni aniqlash va boshqa ko'plab masalalar bo'yicha turli ekspeditsiyalar ishtirokchilarining kuzatuv materiallari jamlangan. Ushbu ishlarning qimmatini shundaki, ularda qoraqalpoqlarning ayrim etnografik xususiyatlari va turmush tarzi tasvirlanib, qayd etilgan.

Imperator Rus geografiya jamiyatining Amudaryo ilmiy ekspeditsiyasi ishtirokchilari tomonidan katta hajmdagi ilmiy ishlar yaratilgan. Ekspeditsiya rahbari etib Bosh shtab polkovnigi N.G. Stoletov tayinlangan. Ekspeditsiya tarkibiga L.N. Sobolev, I.A. Aleksandrov, N.N. Karazin, Rizo Quli Mirzo kirgan.

Sobolev Janubiy Orolbo'yi hududining o'ziga xos tabiati va aholisining turmush tarziga katta qiziqish bildirgan. U baliqchilikni tavsiflar ekan, o'zini keng rivojlangan baliqchilik o'lkasiga tushib qolgandek his qilganini yozadi; toshqinlar va qamishzorlar orasida baliq ovlash va uni tashish bilan band bo'lgan baliqchi qayiqlarining butun guruhlarini uchragan. Baliq sifati yuqori va arzon bo'lgan. Uning bir qismi bozorlarga olib chiqilgan, yana bir qismi zaxira uchun tayyorlangan.

Sobolev qoraqalpoqlarning baliq ovlash mavsumida yashaydigan o'ziga xos turar joy turini ham tasvirlab bergan -qamishzorlar, irmoqlar va ko'llarda: «qamishdan bog'langan dastalar o'ziga xos tarzda bir-biriga ulanib, solni hosil qiladi; u o'sib turgan qamishga bog'lanadi va suvda mustahkam turadi; ushbu sol ustida qamishdan tayyorlangan chiylardan yasalgan yopiq soyabon joylashtiriladi» [11].

Chimboyni tasvirlar ekan, u shahar eng zich aholi yashaydigan va boshqa hududlarga nisbatan yaxshiroq o'zlashtirilgan joyda joylashganini yozadi. U orqali Amudaryo bo'limining barcha asosiy bozorlariga hamda Xiva xonligiga olib boruvchi suv yo'llari, shuningdek Nukusga va undan keyin Sho'raxon, Dauqara, Kegeyli quyi oqimlariga va boshqalarga eltuvchi quruqlik yo'llari o'tgan. Savdo ahamiyati jihatidan Chimboy faqat Yangi Urganchdan keyin turgan. Bozor kunlari bu yerga 7 minggacha odam to'plangan.

Biroq Chimboy aholisi doimiy bo'lmagan: atigi taxminan 50 ta oila doimiy yashovchilar bo'lib, ular savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylar hamda dalalari shahar atroflarida joylashgan

qoraqalpoqlardan iborat edi. Qolganlar vaqtincha yashagan, savdo qilish uchun kelgan: ko'chib kelib, o'z yurtlarini tiklaganlar [11].

Aleksandrov bilan birgalikda Sobolev «Aholi yashash joylari ro'yxatlari»ni tuzgan. Buning uchun ko'plab manzilgohlar tekshirilgan. Har bir manzilgoh bo'yicha aholi soni va etnik tarkibi, statistik-iqtisodiy hamda tarixiy-etnografik ma'lumotlar aniqlangan. Bular Amudaryo deltasi hududiga joylashishdan oldin aholining qayerda va qachon yashagani haqidagi ma'lumotlar, mazkur joyga oid rivoyat va afsonalar, yer egaligi, soliq va majburiyatlar, xonlik davrida bajarilgan burchlar, sug'orish usullari, dehqonchilik, yetishtiriladigan asosiy ekinlar, chorvachilik va hunarmandchilik, masjid va maktablar haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

N.N. Karazin o'zining ekspeditsiya haqidagi ocherklarida Amudaryo deltasi baliqchi qoraqalpoqlarining ovullari va yurtlarini tasvirlaydi. Chimboyga yo'l olar ekan, u o'troq qoraqalpoq dehqonlarining ovullarini kuzatgan, dalalar, chig'irlar va ariqlar haqida tavsif bergan. Chimboyda esa u aholi turmushining o'ziga xos jihatlarini o'rgangan: bu yerda uylar kam bo'lib, butun shahar xom g'ishtdan qurilgan devor bilan o'ralgan, uning ichida asosan faqat bozor qismi qurilgan. Qoraqalpoqlar yozda o'z dalalari yaqinida kibitkalarda ko'chib yurib, qishda esa Chimboyga ko'chib kelib, shu devor ichida bir joyga to'planib yashaganlar. Qoraqalpoqlar bu yarim ko'chmanchi – yarim o'troq shahar turmush tarzini doimiy xavotir -turkmanlarning, ya'ni haddan tashqari jangovar qo'shnilarining bosqin va talonchiliklaridan qo'rquv tufayli shakllantirganlar [3].

Ekspeditsiyaning yana bir ishtirokchisi N.A. Severtsov Janubiy Qizilqumlar va Sultonuizdog' tizmasini tadqiq etar ekan, Amudaryodan boshlanib ushbu tizma etaklari bo'ylab Ko'kcha mavzesigacha cho'zilgan qadimiy daryo o'zanining izlarini aniqlagan. Shu tariqa qadimiy daryoning shimoliy va janubiy qismlari haqidagi ma'lumotlar olingan [10. c/213-216].

N.A. Karazin materiallari eng boy rasmlar turkumini tashkil etadi. U hisobot sifatida «Amudaryo o'lkasining ko'rinishlari va tiplari albomi»ni taqdim etgan, shuningdek, bir necha yil davomida «Jivopisnaya Rossiya», «Vsemirnaya illyustratsiya», «Niva» va boshqa nashrlarda ko'plab rasmlarini illyustratsiya sifatida chop ettirgan.

U yaratgan eskizlarning mavzulari turlicha bo'lib, ular orasida manzaralar («Orol dengizi ko'rinishi», «Ustyurt», «Qamishli qirg'oq» va boshqalar), etnografik rasmlar –«Qoraqalpoq», «Qoraqalpoq kibitkasi», «Amudaryo deltasidagi Sarikul ko'lida baliqchilar» va boshqalar mavjud. Ular orasida eng mashhurlari «Amudaryoning quyi oqimlaridagi baliqchilar manzili», ya'ni qamishzorlar ichida, qamishdan yasalgan sol ustiga qurilgan qoraqalpoqlar kulbasini tasvirlovchi asar hamda «Amudaryo yuk tashuvchilari» rasmlaridir [2, C.350].

N.N. Karazinning adabiy ocherklaridan eng katta qiziqish uyg'otgani «Yevropa xabarnomasi»da chop etilgan «Amudaryoning quyi oqimlarida» nomli yo'l xotiralaridir. Unda Karazin deltaning baliqchi qoraqalpoqlari ovullari va yurtlarini tasvirlab, ularning toshqinlar natijasida qisman suv bosgan, qamishzorlar orasidagi botqoqli hududlarda nihoyatda og'ir sharoitda yashashidan ta'sirlanganini yozadi.

Chimboyga yo'l olar ekan, u allaqachon o'troqlashgan qoraqalpoq dehqonlarining ovullarini kuzatgan, ularning dalalari, ariqlari va chig'irlari haqida yozgan. Shuningdek, u Kegeyli, Quanish-jarma va Amudaryo bo'ylab Nukusga qayiqlarda -arqon tortuvchi burloqlar yordamida harakatlanadigan kemalarda sayohatni katta e'tibor bilan tasvirlaydi; Nukus qishlog'i hamda Biybazar haqida ma'lumot berib, Biybazarni qoraqalpoq Chimboyidan farqli ravishda tipik o'zbek shahri sifatida qayd etadi.

Sayohat davomida yozib olingan etnografik ma'lumotlar, qoraqalpoq rivoyatlari, afsonalari va folklor namunalaridan N.N. Karazin keyinchalik o'zining adabiy asarlarida, ayniqsa «Shimoldan janubga» romanida keng foydalangan [4].

N.N. Karazin tomonidan to'plangan rivoyatlar, afsonalar va ertaklar orasida alohida e'tiborga sazovor bo'lgan xalq og'zaki ijodi namunasi -Chimboy bozorida keksa qoraqalpoq ayoldan yozib olingan «Ayollar xonligi haqidagi ertak»dir. Ushbu ertakning syujeti qadimiy ildizlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi [5]. Bu ertak-afsona «Ayollar xonligi»ning «oltin davrlari» haqida hikoya qiladi, bu xonlikni Zanay ismli ayol boshqargan. Unda erkaklar juda kam bo'lgan -yangi tug'ilgan o'g'il bolalardan faqat har yuztasidan bittasi tirik qoldirilgan, qolganlari esa yo'lbarslar, bo'rilar va yirtqich qushlarga yem bo'lish uchun tashlab yuborilgan.

Zanay tug'ish vaqti kelganda o'g'il farzand ko'radi, biroq xizmatkorini sotib olib, bu holatni yashiradi. Iskandar ismli bola yashirincha ulg'ayadi. Biroq bir kuni xonlik erkaklari u haqida bilib qolib, isyon ko'taradilar va uni o'zlariga xon etib saylaydilar. Yuz bergan jangda ayollar g'alaba qozonadi va Iskandarga o'lim hukmi chiqariladi; uni qatl etish Zanayga topshiriladi. Ammo ona o'z o'g'lining yuragini kesishga jur'at eta olmay, sirni oshkor qiladi va o'tkir pichoq bilan o'z yuragiga sanchib halok bo'ladi. Shundan so'ng ayollar qo'rquv ichida tarqalib ketadi va hokimiyat erkaklar qo'liga o'tadi.

Ekspeditsiya yakunlari bo'yicha Rizo Quli Mirzo hisobot ocherkini tayyorlaydi. U 15 bo'limdan iborat bo'lib, ekspeditsiyaning statistik-iqtisodiy bo'limi dasturidagi deyarli barcha mavzularni qamrab oladi. Unda qoraqalpoqlarning urug'-qabila tarkibi, ulardan olinadigan soliq va majburiyatlar, ularni boshqarishda biylarning roli haqida ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek,

ularning asosiy mashg'ulotlari -asosan dehqonchilik va baliqchilik, chorvachilik hamda uy hunarmandchiligi haqida qisqacha ma'lumot beradi [7].

Qoraqalpoqlarda mo'g'ul irqi belgilariga tashqi jihatdan turkmanlarga qaraganda ko'proq, ammo qirg'izlarga nisbatan kamroq xususiyatlar uchraydi va shu jihatdan ular bu ikki xalq o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida ko'rinadi. Ularning bo'yi o'rtachadan balandroq. Gavda tuzilishi turkmanlarnikiga qaraganda kamroq mutanosib, biroq juda baquvvatdir.

Noqulay tarixiy sharoit, doimiy ochlikka qarshi kurash hamda mintaqaning turli iqlimiy keskinliklari qoraqalpoqlardan har xil jismoniy qiyinchiliklarni yenga oladigan xalqni shakllantirgan. Qoraqalpoqlar mehnatkash va juda tinchsevar xalq bo'lib, tabiatan aqlli bo'lsa-da, biroz ichimdagini yashiradigan va ishonchsizroq xususiyatga ega [6, c.54].

Qoraqalpoqlar -ular hozirgacha kiyib yuradigan yirik, junli qo'y terisidan tikilgan telpaklari tufayli shu nomni olgan. «Qora qalpoqlar» yoki «qora qalpoqlilar» nomi qadimgi rus yilnomalarida, shuningdek Chingizxon va Amir Temur tarixchilarining asarlarida ham uchraydi. Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, qadim zamonlarda qoraqalpoqlar ruslar bilan qo'shni hududlarda, Volganing chap qirg'og'ida yashagan bo'lishi va ehtimol pecheneglarning avlodlari qoldiqlaridan biri bo'lishi mumkin, deb taxmin qilish lozim.

Qoraqalpoqlarda shunday rivoyat mavjudki, ular bir vaqtlar O'rta Osiyoda yashagan, so'ng Kazan xonligi hududidagi shimoli-g'arbga ko'chib o'tgan. Biroq nog'aylar tomonidan siqib chiqarilgach, ular bu hududni tark etishga majbur bo'lgan va uzoq vaqt davomida qozoqlar bilan doimiy dushmanlikda dashtlarda kezib yurgan. Oxir-oqibat ular uch qismga bo'linib ketgan: bir qismi Sirdaryo bo'yiga, ikkinchisi Zarafshon bo'yiga, uchinchisi esa Amudaryo bo'yiga joylashgan. Bu voqealar aniq shunday bo'lganmi yoki yo'qmi -noma'lum, biroq hozirgi Amudaryo qoraqalpoqlarida Sirdaryo bo'yida, Perovsk qal'asi atrofida yashaganliklari haqidagi xotiralar nisbatan saqlanib qolgan.

Hozirgi kunda Amudaryo bo'limida qoraqalpoqlar asosan deltaning Daukara ko'llari atrofida hamda Chimboy, Qo'ng'iroq, Kipchoq va Xo'jayli shaharlari yaqinida yashaydi.

Qoraqalpoqlar -bo'yi baland, sog'lom, kuchli va noqulay tabiat sharoitlari bilan kurashda chiniqqan xalqdir. Tashqi ko'rinishi jihatidan ular qozoq va o'zbeklar o'rtasidagi oraliq ko'rinishni eslatadi. Yuz tuzilishi yassi, burni keng va kalta, ba'zan biroz ko'tarilgan burunlar ham uchraydi, ko'zlari katta va to'q rangli. Bu xalq mehnatkash va bardoshli bo'lsa-da, noqulay tabiiy sharoitlar ta'sirida ko'p jihatdan ezilgan va qiyinchilikka moslashgan xalqdir [8, c.585].

Qozoqlarga o'xshab qoraqalpoqlar ham ko'plab urug'larga bo'linadi; har bir ovul bir xil urug'ga mansub qarindosh oilalardan tashkil topadi. Qoraqalpoqlar ko'chmanchi va o'troq

guruhlarga ajraladi. Hozirgi vaqtda ko'chmanchilar ozchilikni tashkil etadi; aholining ko'pchiligi esa o'troq bo'lib, dehqonchilik bilan, lekin asosan baliqchilik bilan shug'ullanadi.

Qoraqalpoq ayollari yaxshi tuzilgan gavadga ega, ular orasida sog'lom va chiroyli yuzli ayollarni ko'p uchratish mumkin. Ularda yonoq suyaklari biroz bo'rtib turadi, juda kam hollarda nozik va to'g'ri burunlar uchraydi, biroq ko'zlari katta, to'q rangli va juda chiroyli shaklga ega. Qoraqalpoq ayollarining kiyimi, ayniqsa bosh kiyimi o'ziga xos va nihoyatda originaldir. Odatda ular qozoq ayollariga o'xshab boshiga «jaulik» -ro'mol o'rashadi, ammo tantanali chiqishlarda «kimeshe-keste» deb ataladigan qalpoq kiyishadi. Bu o'ziga xos bosh kiyim har bir turmush qurgan qoraqalpoq ayoliga xosdir.

U quyidagicha tikiladi: qandaydir matodan to'g'ri burchakli uchburchak kesib olinadi, uning markazida kattaligi katta yoshli odam yuziga teng dumaloq teshik qilinadi. Teshik chetlari bezak bilan ishlanadi va uning atrofidagi barcha bo'sh joylar rang-barang ipak iplar bilan tikib chiqiladi; bu tikish usuli bizning kichik rus (ukrain) kashtachiligiga o'xshash mayda krestiklardan iborat bo'lsa-da, naqshlari rus va ukrain naqshlariga mutlaqo o'xshamaydi. Osiyo gilamlarini ko'rgan kishi bu bezaklar bilan qoraqalpoq kashtalari o'rtasida ko'p o'xshashlik topadi.

Uchburchakka ikki tomonidan Buxoro ishlab chiqarishiga mansub katta ipak ro'mol yoki holatiga qarab jun mato tikiladi, shunda ro'molning uchi uchburchak burchagiga to'g'ri keladi; uning erkin uchlari orqa tomondan etakka qadar osilib tushadi. «Kimeshe-keste» boshga kiyilganda ko'krak qismini yopib turadi, ochiq qoladigan yagona qism -yuz bo'lib, aynan shu joy uchun maxsus teshik qilingan [9, c 587].

1873 yilgi Amudaryo ekspeditsiyasi ishtirokchisi I. Krauze yozishicha, qoraqalpoqlar daraxtlarni ham qurilish, ham yoqilg'i sifatida ekib foydalanishgan, biroq mahalliy aholi o'rmonlarga katta ehtiyoj sezmagani va to'qayzorlarni ko'paytirishga ham uncha e'tibor qaratmagan. Aholining aksariyati yurtlarda yashagan bo'lib, to'qayzorlardan olingan terak yog'ochlari qayiqlar yasash hamda uylarning tomlarini yopishda ishlatilgan.

P. Veselovskiy ishlarida esa Al-Biruniy davridan XVIII asr oxirigacha bo'lgan yozma manbalar umumlashtirilgan bo'lib, Xiva xonligi va Orol hududi haqida ma'lumotlar beriladi. Unda Kerder, Mizdahkon, Qo'ng'iroq, Shohtemir (Chimboy) kabi yirik aholi punktlari qayd etilgan [1, c.11,12]

Qisqa tarixiy-tanqidiy (istoriografik) sharhda ko'rib chiqilgan ilmiy ekspeditsiyalar materiallari qoraqalpoqlarni o'rganishda tadqiqotchilarning qo'shgan hissasini to'liq aks ettirmaydi. Ushbu ishlar mazkur hudud landshafti, iqlimi, aholi an'anaviy madaniyatining turli elementlari, urf-odatlarini, an'analari, axloqiy qarashlari, e'tiqodlari va boshqa jihatlari haqida

ma'lumot bergan ilk manbalardan biri hisoblanadi. Bu tadqiqotlar qoraqalpoqlarning an'anaviy turmush tarzi to'g'risida muhim axborot olish mumkin bo'lgan qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Веселовский П. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времен до настоящего. Спб., 1877. С. 11, 12.
 2. Каразин Н.Н. Рыбачий стан на низовье Аму- Дарьи (рисунок) /Всемирная иллюстрация. 1885, № 878. С. 350.
 3. Каразин Н.Н. В низовьях Аму. Путевые очерки / Вестник Европы. 1875, № 2,3.
 4. Каразин Н.Н. С севера на юг. Спб., 1905.
 5. Каразин Н.Н. Сказка о женском ханстве / Древняя и новая Россия. Спб., 1875.
- Т. Ш.
6. Лобачевский В. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Ташкент, 1912. С.54.
 7. Риза Кули Мирза. Краткий очерк Аму-Дарьинский области. Спб., 1875.
 8. Россикова А.Е. По Аму-Дарье от Петро-Александровска до Нукуса / Русский Вестник. 1902. С. 585.
 9. Россикова А.Е. По Аму-Дарье от Петро-Александровска до Нукуса / Русский Вестник. 1902. С. 587.
 10. Северцов Н.А. Экскурсия по восточному берегу Аральского моря // ИРГО. Т. XIX, 1874. С. 213-216.
 11. Соболев Л.Н. Письма из амударьинской экспедиции / Русский инвалид. 1974. № 213,216.